

DOI: http://dx.doi.org/10.12775/AUNC_PED.2023.008

Małgorzata Maria Krakowiak

Wydział Nauk o Wychowaniu

Uniwersytet Łódzki

ORCID: 0000-0001-5724-301X

**SOCJALIZACJA MŁODZIEŻY WŁOŚCIAŃSKIEJ
W ŚWIELE PERIODYKU „POBUDKA”
WYDAWANEGO W KRÓLESTWIE POLSKIM
W 1908 ROKU***

**The Socialization Patterns of Peasant Youth
in the Periodical “Pobudka” Published
in the Kingdom of Poland in 1908**

Streszczenie

Celem artykułu jest zrekonstruowanie opisywanych na łamach „Pobudki” wzorów socjalizacyjnych młodzieży włościańskiej. Przedmiotem analiz były propagowane w periodyku kierowanym do włościan postulaty socjalizacji młodego pokolenia, w których uwzględniano potrzeby wynikające z przemian społeczno-kulturowych i procesów modernizacyjnych w Królestwie Polskim na początku XX wieku. Kształtowanie nowoczesnego ładu wiązało się ze zwiększonym zaangażowaniem młodzieży w życie społeczne. W „Pobudce” za szczególnie ważne uważano kształtowanie norm wychowania społeczno-

---

* Publikacja finansowana w ramach programu Ministra Nauki i Szkolnictwa Wyższego pod nazwą „Szlakami Polski Niepodległej” w latach 2018–2023, nr projektu 01SPN 17 0020 18, kwota finansowania 751 222 zł.

-moralnego, obywatelskiego i religijnego. W socjalizacji młodego pokolenia za znaczący obszar uznawano przygotowanie do pełnienia ról społecznych, w szczególności młodych kobiet. Podkreślano znaczenie edukacji fachowej, która była przejawem unowocześnienia procesu kształcenia włościan i miała sprzyjać wprowadzaniu zmian w życiu społecznym. Analiza materiału źródłowego miała charakter jakościowy, zastosowano metody badań historyczno-pedagogicznych. W „Pobudce” podkreślano szczególnie ważne miejsce młodzieży w życiu publicznym, wiązało się to z uznaniem młodego pokolenia za generację, która będzie miała znaczenie w odbudowie niepodległego państwa. We włościańskim periodyku wskazywano ścieżki modernizacji, którymi mieli podążać młodzi innowatorzy i wprowadzać zmiany w gospodarstwach oraz życiu społecznym i kulturalnym wsi.

Słowa kluczowe: młodzież, Królestwo Polskie, czasopiśmiennictwo, socjalizacja, nowoczesność

Abstract

The aim of the article is to reconstruct the socialization patterns of peasant youth described in the periodical “Pobudka”. The subject of the analysis was the postulates of socialization of the young generation, promoted in a periodical addressed to peasants, which took into account the needs arising from socio-cultural changes and modernization processes in the Kingdom of Poland at the beginning of the 20th century. The establishment of a modern order was associated with increased youth involvement in social life, prompting the authors of “Pobudka” to emphasize the importance of shaping norms related to social-moral, civic, and religious upbringing. In the socialization of the young generation, preparation for social roles, especially young women, was considered a significant area. The importance of professional education was emphasized, which was a manifestation of the modernization of the peasant education process and was supposed to facilitate changes in social life. The analysis of the source material was of a qualitative nature, the methods of historical and pedagogical research were used. In “Pobudka”, the particularly important place of youth in public life was emphasized. The peasant periodical indicated the paths that young innovators were to follow and introduce changes in farms as well as the social and cultural life of the village.

Key words: youth, Kingdom of Poland, periodicals, socialization, modernity

Przełom XIX i XX wieku wiązał się z rozwojem mediów – w szczególności czasopiśmiennictwa. W Królestwie Polskim procesy te przebiegały w trudnych warunkach społeczno-politycznych ograniczających swobodę publicystów¹. Mimo przeszkód prasę wykorzystywano do informowania o bieżących wydarzeniach i przekazywania wiadomości z różnych dziedzin. Szersza kwerenda czasopism ukazujących się na początku XX wieku wskazała, że jednym z obszarów zainteresowania publicystów była młodzież i jej edukacja. W czasopismach społeczno-kulturalnych często publikowano postulaty edukacyjne, które umożliwiają zrekonstruowanie wzorów socjalizacyjnych opisywanych przez publicystów w przededniu I wojny światowej. Socjalizacja i edukacja młodego pokolenia miały szczególne znaczenie w okresie intensywnych przemian związanych z industrializacją, urbanizacją i postępem technologicznym, a także procesami przekształcania się „społeczeństw z tradycyjnych (przedindustrialnych) w nowoczesne”².

W niniejszym artykule źródłem do badań były materiały prasowe z „Pobudki: tygodnika społeczno-oświatowego z rysunkami dla wsi i miast”³. Periodyk ukazywał się w okresie 2 stycznia–10 grudnia 1908 roku i był kontynuacją publikowanej w Królestwie Kongresowym „Zorzy”⁴. Wydawcą i redaktorem pisma był Czesław Ksawery Jankowski – powieściopisarz, publicysta, działacz społeczny. Badacz czasopiśmiennictwa – Zenon Kmiecik – uznał pierwszy rok wydania „Zorzy” za datę „narodzin nowoczesnej prasy ludowej”⁵. Pismo było jednym

---

¹ A. Chwalba, *Historia Polski 1795–1918*, Kraków 2000, s. 75.

² A. Bołdyrew, *Nowoczesność, edukacja, młode pokolenie w perspektywie badań historyczno-pedagogicznych*, „Wychowanie w Rodzinie”, 2019 nr 2, s. 66.

³ *Bibliografia historii Polski XIX i XX wieku*, red. S. Sokołowska, I. Ossowska, t. 3: 1865–1918, v. 1, Warszawa 2000, s. 359.

⁴ „Zorza” ukazywała się w Królestwie Kongresowym od 1866 r. i do początku XX w. wielokrotnie zmieniała podtytuł. W grudniu 1905 r. wydawanie periodyku wstrzymano. Od 1906 r. w miejsce „Zorzy” ukazywały się: „Przegląd Polski” (1906), „Zorza Warszawska” (1906–1907), „Pobudka” (1908). W 1909 r. pismo wznowiono jako „Zorza: pismo tygodniowe dla wszystkich”. *Bibliografia historii Polski XIX i XX wieku*, dz. cyt., s. 554–555.

⁵ Z. Kmiecik, *Czasopiśmiennictwo ludowe w Królestwie Polskim (1866–1914)*, „Rocznik Historii Czasopiśmiennictwa Polskiego”, 1975 nr 2–3, s. 145.

z najdłużej ukazujących się w Królestwie Polskim periodyków kierowanych do włościan, wielokrotnie zmieniało wydawców i profil, a jego działalność podlegała cenzurze⁶. „Pobudka”, tak jak inne tytuły prasy włościańskiej na początku XX wieku, dawała możliwość wymiany myśli między czytelnikami – zamieszczano w niej nadesłane listy, a także umożliwiano zdobycie i poszerzenie wiedzy fachowej. W tytułach kierowanych do mieszkańców wsi publikowali przedstawiciele środowisk elitarnych⁷, a także osoby, które miały włościańskie korzenie⁸. Wśród czasopism włościańskich wychodzących na początku XX wieku „Pobudka” plasowała się wśród tytułów o konserwatywnej linii programowej, odwołujących się do myśli obozu narodowego. Choć w publikacjach tego periodyku zauważalne były nawiązania do myśli postępowej, to nie były one jednak tak liberalne i reformatorskie, jak ukazujące się w tym samym czasie teksty w czasopismach „Siewba” (1906–1908) czy „Zaranie” (1907–1915). Periodyki te miały zdecydowanie antyklerykalny charakter. Wiele uwagi poświęcano w nich ruchowi ludowemu. Publikowane w nich teksty opierano na hasła „sami sobie”, podkreślano w nich szczególne znaczenie własnych sił włościan i ich pracy, w tym rolę młodego pokolenia, w podniesieniu poziomu społecznego, ekonomicznego i kulturalnego wsi.

Włościanie na początku XX wieku w Królestwie Polskim byli najliczniejszą grupą społeczną⁹. Mieli oni zróżnicowaną strukturę, będącą efektem uwłaszczenia chłopów w latach 60. XIX wieku¹⁰. Niezależnie od jej wewnętrznych podziałów wśród członków znaczenie miały:

---

⁶ Zob. M. Krakowiak, *Wychowanie w rodzinie włościańskiej w świetle listów czytelników „Zorzy” (1905–1918)*, „Wychowanie w Rodzinie”, 2021 nr 2, s. 13–24.

⁷ Wśród publicystów prasy włościańskiej będących przedstawicielami środowisk elitarnych byli: Mieczysław Brzeziński (1858–1911), Jadwiga Dziubińska (1874–1937), Aniela Chmielińska (1868–1936).

⁸ Wśród publicystów mających włościańskie korzenie byli m.in.: Błażej Stolarski (1880–1939), Teofil Kurczak (1877–1962), Józef Niećko (1891–1953), Szczepan Ciekot (1885–1964), Karol Klimek (1882–1969).

⁹ W przededniu I wojny światowej w Królestwie Kongresowym włościanie stanowili 65% ogółu mieszkańców. J.K. Janczak, *Struktura społeczna wsi w Królestwie Polskim*, „Acta Universitatis Lodziensis. Folia Historica”, 1992 nr 45, s. 35.

¹⁰ A. Chwalba, dz. cyt., s. 78.

mocna identyfikacja z ziemią, życie określane rytmem pracy i natury, przywiązanie do wartości przekazywanych z pokolenia na pokolenie oraz wiara związana z religią katolicką¹¹. Na ich utrzymanie wpływały środowiska konserwatywne – duchowieństwo i ziemiaństwo – dążące do zachowania „starego porządku”. Postawy te na przełomie XIX i XX wieku konfrontowały się ze zmianami modernizacyjnymi, a kultura włościan ulegała powolnym przeobrażeniom, które wiązały się m.in. z przekształceniem sposobów transmisji kulturowej i przebiegu socjalizacji młodego pokolenia¹². Kształtowanie postaw mieszkańców wsi na początku XX wieku – w realiach nowoczesności – łączyło się także z otwarciem włościan na „sprawy narodowe” i budowaniem świadomości narodowej tej grupy¹³.

Przedmiotem analiz w niniejszym artykule są wybrane zagadnienia składające się na publicystyczny obraz socjalizacji młodego pokolenia kształtowany w periodyku kierowanym do włościan. Na wstępie przybliżone zostaną założenia definicyjne pojęć używanych w tekście. Najważniejszym z nich jest socjalizacja. Pojęcie to Piotr Sztompka opisał jako procesy, „za pośrednictwem których jednostka staje się pełnowartościowym członkiem zbiorowości społecznych”¹⁴. Zasadniczymi rodzajami socjalizacji są socjalizacja pierwotna i wtórna, których procesy zachodzą w kilku agendach socjalizacyjnych¹⁵. Tomasz Szlendak do agend socjalizacji pierwotnej zaliczył rodzinę i grupę rówieśniczą, wskazał również, że socjalizacja wtórna odbywa się w instytucjach i grupach, z którymi jednostka jest związana po zakończeniu socjalizacji pierwotnej. Zdaniem autora *Socjologii rodziny* procesy socjalizacyjne mogą przebiegać w sposób zaplanowany, a także niezamierzony¹⁶. Ich realizacja jest zdeterminowana przez pochodzenie, warunki

---

¹¹ Tamże, s. 79–80.

¹² W. Mędrzecki, *Młodzież wiejska na ziemiach Polski centralnej 1864–1939. Procesy socjalizacji*, Warszawa 2002, s. 9, 77.

¹³ N. Bończa-Tomaszewski, *Polskojęzyczni chłopci? Podstawowe problemy nowoczesnej historii chłopów polskich*, „Kwartalnik Historyczny”, 2005 nr 2, s. 92–93.

¹⁴ P. Sztompka, *Socjologia. Analiza społeczeństwa*, Kraków 2012, s. 450–451.

¹⁵ T. Szlendak, *Socjologia edukacji. Ewolucja, historia, zróżnicowanie*, Warszawa 2012, s. 217.

¹⁶ Tamże.

życia, sytuację społeczno-historyczną i miejsce zamieszkania. Socjalizacja obejmuje różne sfery życia młodzieży i ma znaczenie w procesach transmisji kultury środowiska, w którym wzrasta jednostka. W procesie tym dzieci i młodzież nabywają systemu trwałych i jednocześnie zmiennych wartości oraz dyspozycji do działania, których przyswojenie wiąże się z włączeniem ich w sferę nawyków – „zespołu zinternalizowanych norm społecznych”¹⁷.

W „Pobudce” ukazywano procesy socjalizacji pierwotnej w wielodzietnych rodzinach, mieszkających w trudnych warunkach i utrzymujących się głównie z pracy na roli. Przy opisie tej agendy socjalizacyjnej koncentrowano się na trzech obszarach wychowania: społeczno-moralnym, obywatelskim i religijnym. Publicyści „Pobudki” wskazywali kanon pożądanых zachowań, które wpisywały się w koncepcję wychowania społeczno-moralnego. Jej istotnym celem było kształtowanie postaw szlachetności i uczciwości. Mieczysław Brzeziński uważał, że zadaniem rodziców jest ukształtowanie w młodym pokoleniu umiejętności odróżniania dobra od zła i ochrona przed zepsuciem moralnym¹⁸. W kontekście refleksji nad tym obszarem wychowania za ważny element uznawał kształtowanie „dobrych zwyczajów”, w tym postępowanie zgodne z przyjętymi zasadami moralnymi oraz przygotowanie do wykonywania obowiązków w życiu społecznym¹⁹. Socjalizacja w środowisku włościan zapewne przebiegała przez obserwowane przez dzieci i młodzież zachowania innych członków rodziny, co sprzyjało uczeniu się i przejmowaniu silnie zakorzenionych postaw i wartości tej grupy.

Szczególnie ważnym obszarem wychowania w realiach nowoczesności było kształtowanie postawy obywatelskiej²⁰. W „Pobudce” wskazywano, że w procesie socjalizacji znaczenie miało włączanie dziecka

---

¹⁷ M. Napiórkowski, *Nawyk*, w: *Modi memorandi. Leksykon kultury pamięci*, red. M. Saryusz-Wolska, R. Traba, Warszawa 2014, s. 268.

¹⁸ M. Brzeziński, *Pilnuj, ojcze, syna!*, „Pobudka”, 1908 nr 15, s. 282.

¹⁹ M. Brzeziński, *Dobry nauczyciel – dobra szkoła!*, „Pobudka”, 1908 nr 39, s. 763.

²⁰ Szerzej na temat idei obywatelskości zob. A. Bołdyrew, R. Bednarz-Grzybek, *Prasa katolicka w Królestwie Polskim w latach 1905–1914 wobec idei nowoczesnej oświaty i obywatelstwa*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne”, 2022 nr 118, s. 19–44.

od narodzin do wspólnoty rodzinnej, kościelnej i sąsiedzkiej, a także kształtowanie w nim idei łączności z wsią, miastem, narodem²¹. Uznanie w „Pobudce” idei wspólnotowości, którą utożsamiano z postawą solidarności i łączności nie tylko z najbliższym otoczeniem, ale również ze wspólnotą ponadlokalną, stanowiło podstawę wychowania obywatelskiego młodych włościan. Rozalia Morzycka-Brzezińska przekonywała, że życie w społeczeństwie jest jednoznaczne z egzystencją we wspólnocie i wymaga solidarnego postępowania, za znaczące łączniki uznawała religię, zwyczaje i obowiązujące zasady. Publicystka wykorzystywała zabiegi perswazyjne do przedstawiania znaczenia procesu socjalizacji w rodzinach. W artykule konfrontowała dwie wizje – przyjście dziecka na świat i jego wychowanie w różnych środowiskach, którym przypisywała pozytywne oraz negatywne cechy. Porównanie miało obrazować konsekwencje braku solidarności i współpracy przy edukacji i socjalizacji młodego pokolenia. Jednocześnie mogło sprzyjać formułowaniu argumentów potwierdzających konieczność podjęcia przez „każdego uczciwego obywatela kraju” działań na rzecz „rozwoju, doskonałości i szczęścia społeczeństwa”²². W opisywanych postulatach wychowawczych powracającymi elementami były uznanie dóbr wspólnotowych i podejmowanie działań na rzecz innych. W „Pobudce” stale zachęcano czytelników do włączenia się w pracę społeczną na rzecz najbliższej okolicy i jej mieszkańców²³, a także przekonywano o znaczącej roli działań „dla dobra naszego narodu”²⁴. Mieczysław Brzeziński akcentował znaczenie kolektywistycznych postaw, wskazywał, że elementem „wyrobienia społecznego” jest chęć pracy dla społec-

---

²¹ R.M.B. [R. Morzycka-Brzezińska], *O łączności, czyli solidarności*, „Pobudka”, 1908 nr 38, s. 742–743; B. Włodkówna, *Rodziny dom*, „Pobudka”, 1908 nr 50, s. 984–985.

²² R.M.B. [R. Morzycka-Brzezińska], *O łączności*, dz. cyt., s. 743.

²³ J. Łaszcz, *W oświacie i pracy rozumnej nasze zbawienie*, „Pobudka”, 1908 nr 46, s. 901–902; Dobrek, *Głosy Czytelników. Kto szerzy oświatę, ten najlepiej pracuje dla Ojczyzny*, „Pobudka”, 1908 nr 39, s. 770; J. Strokowa, *Co czynić?*, „Pobudka”, 1908 nr 2, s. 21; I.K., *Listy i głosy Czytelników. Kto powinien nam pomagać?*, „Pobudka”, 1908 nr 42, s. 830.

²⁴ J. Łaszcz, *Razem – naprzód (głos z ludu)*, „Pobudka”, 1908 nr 4, s. 62.

czeństwa²⁵. Stosowane przez publicystów sformułowania „kraj” i „społeczeństwo” wyrażały w języku ezopowym pracę na rzecz ojczyzny i jej niepodległości. „Uobywatelnienie” zdaniem publicystów miało nastąpić poprzez włączanie się jednostki we wspólnotę ponadlokalną i pracę na rzecz dobra publicznego. W artykułach i korespondencji wyrażano także niepokój o osoby niezaangażowane w życie społeczne – co tym bardziej pokazywało, że kształtowanie tej postawy w młodym pokoleniu uznawano za szczególnie ważne.

Za istotny element socjalizacji młodych włościan publiczności „Pobudki” uznawali kształtowanie postaw religijnych. Wiązało się to z upowszechnieniem na początku XX wieku systematycznej katechizacji²⁶. Ten tradycyjny obszar wychowania w „Pobudce” postrzegano jako spoiwo włościańskiego społeczeństwa, często też łączono go z kategorią narodu. Obserwatorzy życia społecznego przekonywali, że rodzina włościańska powinna opierać się na wartościach chrześcijańskich, wśród najważniejszych wymieniali miłość i zgodę²⁷. W tygodniku kształtowanie postawy religijnej łączono z przestrzeganiem zasad i wypełnianiem obowiązków zgodnych z nauką Kościoła. W wypowiedziach publicystów „Pobudki” nie widać pogłębionej refleksji nad zasadami wiary. Postulaty wychowania religijnego sprowadzono do kształtowania postawy pobożności i „miłości do Boga”²⁸. A tę w „Pobudce” rozumiano jako naukę modlitwy, przyjmowanie sakramentów i uczestnictwo w mszach świętych, lekturę książeczek do nabożeństwa. Opisywane na łamach „Pobudki” wychowanie religijne dzieci i młodzieży ograniczono głównie do oddziaływania domu rodzinnego i rodzin wyznania katolickiego. Nie zwracano uwagi na przedstawicieli innych wyznań mieszkających na wsiach. Kształtowanie postawy religijnej łączono z ideałami wychowania moralnego oraz wiarą, wartościami i tradycjami przekazywanymi w rodzinach.

---

²⁵ M. Brzeziński, *Jakich ludzi wybierać do instytucji społecznych ludowych?*, „Pobudka”, 1908 nr 30, s. 581–582.

²⁶ W. Mędrzecki, dz. cyt., s. 102.

²⁷ A. Borkowski, *Listy Czytelników. Z Rawy Mazowieckiej*, „Pobudka”, 1908 nr 12, s. 231.

²⁸ M. Brzeziński, *Dobry nauczyciel*, dz. cyt., s. 763.

W opisie procesów socjalizacji pierwotnej w środowisku rodzinnym publicyści włościańskiego periodyku nawiązywali do budzących niepokój zachowań rodziców. Za szczególnie alarmujące uważano nieposyłanie dzieci do szkoły i niedostrzeganie potrzeby uczenia ich czytania i pisania²⁹. Za niepokojące uznawano sytuacje, w których rodzice powielali schematy – sami nie otrzymali wykształcenia, nie widzieli zatem potrzeby edukacji dzieci³⁰. Drugim, równie często przywoływanym problemem był brak reakcji środowiska rodzinnego na spożywanie alkoholu i palenie papierosów przez młode pokolenie. Podkreślano w tekstach negatywny wpływ używek i konsekwencje zdrowotno-moralne³¹. Zauważano, że ich spożywanie wpływało nie tylko na tę osobę, ale także na jej otoczenie, dlatego też na łamach „Pobudki” zachęcano czytelników do podjęcia działań mających na celu niwelowanie niepożądanych zachowań adolescentów³². Typowe dla periodyków włościańskich było negowanie niepokojących zachowań, pisanie o błędach popełnianych przez włościan i wskazywanie postaw wymagających zmiany. Publicystyczne zabiegi miały na celu pokazanie słabości mieszkańców wsi i tym samym wyznaczenie obszarów, w których należało przeprowadzić zmiany mające posłużyć modernizacji społecznej.

Często powracającym na łamach „Pobudki” tematem było przygotowanie do pełnienia ról społecznych. Próbę „zaprogramowania na przyszłość” młodych włościan starano się realizować na różne sposoby. Najczęściej przypisywano im odgórnie – zgodnie z przyjętymi w klasie włościańskiej oczekiwaniami – postawy, wartości i zadania, w które adolescenti powinni się wpisać i je zrealizować. Artykuły zawierały postulaty procesu socjalizacji do ról związanych z płcią – socjalizacji płciowej, która polegała na stopniowej internalizacji norm i oczekiwań

---

²⁹ M. Brzeziński, *Gawędy sąsiedzkie*, „Pobudka”, 1908 nr 31, s. 621; I.K., dz. cyt., s. 830; M. Brzeziński, *Gawędy*, dz. cyt., s. 842; A. Chmielińska, *Radosny objaw*, „Pobudka”, 1908 nr 45, s. 881.

³⁰ J., *Listy i głosy Czytelników. Spod Krasnegostawu w lubelskim*, „Pobudka”, 1908 nr 45, s. 889.

³¹ P. Żak, *Listy czytelników. Spod Urzędowa w gub. lubelskiej*, „Pobudka”, 1908 nr 2, s. 32.

³² M. Brzeziński, *W walce z pijaństwem*, „Pobudka”, 1908 nr 6, s. 102.

społecznych przypisywanych do płci³³. Wiele miejsca w artykułach zajmowała problematyka przygotowania dziewcząt włościańskich do realizacji przyszłych ról społecznych. W problematyce socjalizacji pierwotnej dziewcząt włościańskich w „Pobudce” zauważalne jest ścieranie się dwóch stanowisk. Choć nie pomijano kwestii emancypacji kobiet, to nadal często publikowano teksty, które utwierdzały tradycyjną pozycję adolescentek. W bardziej postępowych artykułach pisano o potrzebie zmiany nastawienia i przekonań rodziców, w szczególności matek i otoczenia, do edukacji dziewcząt. Zwracano szczególną uwagę na sytuację młodych kobiet, których matki uznawały, że córki w ogóle nie muszą uczęszczać do szkół, gdyż podstawowych czynności związanych z utrzymaniem domu i pracą w gospodarstwie nauczą się od nich³⁴. Zauważano i krytykowano takie zawężenie horyzontów młodych kobiet, przestrzegano starsze pokolenie: „dzisiaj czasy się zmieniają, więc i wy musicie się zmienić”³⁵. Obok licznych postulatów, w których podkreślano potrzebę, wręcz konieczność zmian, zamieszczano także teksty, w których utrwalano konserwatywne postawy i wzory wychowania. Te dotyczyły młodych dziewcząt – przyszłych matek – i ich roli w rodzinach i gospodarstwach³⁶. Odwoływano się w nich do obrazu matki-gospodyni i wyznaczano jej zadania do realizowania w domu. Ich wykonanie łączono ze szczęściem domowym, natomiast ich niewypełnianie z brakiem powodzenia i negatywnymi konsekwencjami dla rodziny³⁷. Teksty o takim wydźwięku zapewne przyczyniały się do reprodukcji wzorów socjalizacyjnych włościan, zgodnie z którymi kobietom wyznaczano sfery działania oparte na triadzie dzieci – kuchnia – kościół. W publikacjach „Pobudki” zauważalne były głosy publicystów, którzy ukazywali potrzeby zmieniającego się świata i próby nakreślenia nowych zadań dla włościanek. W tekstach prasowych widać jed-

---

³³ A. Giddens, *Socjologia*, Warszawa 2012, s. 602–603.

³⁴ Młody przyjaciel oświaty A., *Listy Czytelników. Spod Mirostawic w kutnowskim*, „Pobudka”, 1908 nr 28, s. 551.

³⁵ Tamże.

³⁶ B.W., *Szkoła dla córek włościańskich w Mirostawicach*, „Pobudka”, 1908 nr 42, s. 825–826.

³⁷ Tamże.

nak, że zmiany w obyczajowości zostały zapoczątkowane, lecz przebiegały bardzo powoli.

Publicystyczną dyskusję o edukacji młodzieży włościańskiej łączono z wyzwaniem dotyczącym modernizacji społeczeństwa polskiego. Jednym z obszarów mającym sprzyjać zmianom było kształcenie zawodowe młodzieży i przebiegające w jego czasie procesy socjalizacji wtórnej. Na początku XX wieku problematyka kształcenia zawodowego w szkołach gospodarczych była często pojawiającym się tematem w publicystyce Królestwa Polskiego, co wiązało się z rozwojem szkolnictwa zawodowego³⁸. Rozwój szkół fachowych był jednym z przejawów unowocześnienia oświaty, która miała być odpowiedzią na przeobrażenia w życiu społecznym³⁹. Działalność szkół gospodarczych rozbudzała nadzieję na profesjonalne przygotowanie młodzieży do pracy na roli i w lokalnej społeczności. W „Pobudce” próbowano przekonywać czytelników, że wykształceni absolwenci są szansą na modernizację polskiej wsi. Podkreślano znaczenie procesów socjalizacyjnych w środowisku szkolnym, będącym przestrzenią budowania doświadczeń i kształtowania osobowości oraz (a może przede wszystkim) wpajania młodzieży wartości cenionych przez założycieli placówek i „wdrażania do poszanowania ustalonego porządku”⁴⁰.

Ważnym tematem w publicystycznej dyskusji we włościańskim periodyku było fachowe kształcenie dziewcząt i chłopców oraz ich socjalizacja wtórna w placówkach szkolnych. Pisząc w „Pobudce” o szkole gospodarczej dla dziewcząt w Kruszyńku, przekonywano, że uczennice otrzymują tam najpotrzebniejszą wiedzę i umiejętności, w tym te, które wykraczały poza gospodarskie czynności, m.in. uczono je „pożytecznych zabaw”, śpiewu, deklamacji wierszy, gier towarzyskich, zasad urządzania teatrów amatorskich i prac ręcznych, które dawa-

---

³⁸ Szerzej o edukacji zawodowej młodzieży w Królestwie Polskim zob. A. Bołdyrew, A. Wałęga, *Edukacja zawodowa młodzieży a wyzwania modernizacyjne w dyskursie prasowym w Królestwie Polskim w latach 1905–1918*, „Kwartalnik Pedagogiczny”, 2022 nr 67, s. 36.

³⁹ Tamże.

⁴⁰ T. Kizwalter, *Historia powszechna wiek XIX*, Warszawa 2007, s. 54.

ły możliwość dodatkowego zarobku⁴¹. Szkołę jako agendę socjalizacji wtórnej przedstawiano jako nową ścieżkę edukacyjną. Publicyści „Pobudki” upatrywali w niej szansę na zmianę życia wsi poprzez: wprowadzenie nowych zasad gospodarowania, realizowanie działań społecznych i oświatowych w lokalnej społeczności i zwiększenie otwartości włościanek na edukację⁴². Dzięki takim zabiegom prasowym kreowano w czasopiśmie nową wizję obywateli, które mogą wpłynąć na przyszłość kraju⁴³. Jednocześnie była to próba zmiany panującego przekonania o wyłącznej roli mężczyzn w kierowaniu gospodarstwem. Podkreślano zarówno rolę dziewcząt, jak i chłopców, którzy przy współdziałaniu i podziale obowiązków mogli przyczynić się do postępu. W „Pobudce” opisywano procesy socjalizacji wtórnej młodych mężczyzn. W niektórych tekstach pracę zawodową młodych włościan wiązano z wizją przejęcia gospodarstwa po rodzicach – pozostania zarządcą ojcowizny. Tworzono publicystyczny obraz włościanina jako aktywnego działacza w kółkach rolniczych, dbającego o zmiany w gospodarstwie, zaangażowanego w postęp na roli, utrzymującego porządek i czystość w zagrodzie⁴⁴. Za ważną umiejętność młodego rolnika uznawano przygotowanie go do zarządzania majątkiem. Aleksander Mikuliński uważał, że elementy wiedzy ekonomicznej i dobrze prowadzone rachunki są dla rolników „drogowskazem na przyszłość” i podstawą dobrze zarządzanych gospodarstw⁴⁵. Wskazywany przez publicystów zakres wiedzy i umiejętności młodego gospodarza sprzyjał ukazywaniu jego pracy i zadań, które w pierwszej kolejności postrzegano jako drogę do modernizacji polskiej wsi, a następnie do wprowadzania zmian i podejmowania działalności ponadlokalnej.

W prasie włościańskiej, w tym w „Pobudce”, powracającym motywem było łączenie w pary absolwentów szkół gospodarczych. Publi-

---

⁴¹ M. Toporek, *Wycieczka do Kruszynka*, „Pobudka”, 1908 nr 45, s. 884–885.

⁴² M.K., *Wycieczka gospodyń wiejskich do Warszawy*, „Pobudka”, 1908 nr 26, s. 507.

⁴³ Młody przyjaciel oświaty A., dz. cyt., s. 551.

⁴⁴ J., *Kursy rolniczo-hodowlane. Wydział kótek i spółek Centralnego Towarzystwa Rolniczego*, „Pobudka”, 1908 nr 8, s. 143.

⁴⁵ A. Mikuliński, *Choćbyś znalazł – rachuj zaraz*, „Pobudka”, 1908 nr 26, s. 506–507.

cyści za wartościowy i godny naśladowania uznawali wybór partnera życiowego z grona absolwentek i absolwentów szkół gospodarczych. W kojarzeniu małżeństw osób w ramach tego samego środowiska widziano możliwość połączenia zbieżnych, nowoczesnych podejść do realizacji życiowych zadań i celów – te łączono z wprowadzeniem zmian w gospodarstwie zgodnie z pozyskaną wiedzą oraz prowadzeniem działalności oświatowo-społecznej w lokalnej społeczności. Próby kształtowania „nowego porządku” należy postrzegać jako wyjście z jednego schematu – paternalistycznego, w którym decydujący wpływ na wybór małżonka miały rodzina i starsze pokolenie, oraz przejście do nowego, w realizacji którego widziano społeczne korzyści. Postulowane zmiany nie wiązały się z uznaniem autonomii wyborów młodego pokolenia. Od takich par oczekiwano realizacji działań, które będą sprzyjać postępowi ekonomicznemu, społecznemu i kulturowemu.

W procesach zachodzących w agendzie socjalizacji wtórnej szkołę postrzegano jako szansę na kształtowanie charakteru i zmniejszenie poziomu analfabetyzmu młodego pokolenia⁴⁶. Formułując zalecenia wychowania społeczno-moralnego, odwoływano się do ponadczasowych wartości⁴⁷. Zdaniem publicystów nauczyciel w procesie socjalizacji i edukacji powinien zaszczerpieć u uczniów dobre obyczaje, bogobojność, gospodarność, prawdomówność oraz unikanie fałszu, kradzieży, nierzetelności. Za szczególnie ważne uważano wychowanie moralne, ukochanie ziemi rodzinnej oraz zachowania zgodne z dobrymi obyczajami i roztropnym postępowaniem przy jednoczesnym poszanowaniu i uwzględnianiu potrzeb życia zbiorowego⁴⁸.

Obszarem budzącym społeczny niepokój publicystów prasy włościańskiej był wysoki poziom analfabetyzmu wśród mieszkańców wsi. Publicystyczna dyskusja toczyła się wokół działań, które miały służyć

---

⁴⁶ M. Brzeziński, *Co robić z dziećmi w wieku szkolnym?*, „Pobudka”, 1908 nr 2, s. 25; tenże, *Z życia Kurowa*, „Pobudka”, 1908 nr 34, s. 667.

⁴⁷ Szerzej na temat koncepcji wychowania społeczno-moralnego zob. A. Bołdyrew, J. Falkowska, *Koncepcje nowoczesnego wychowania społeczno-moralnego w Królestwie Polskim na przełomie XIX i XX wieku*, „Lubelski Rocznik Pedagogiczny”, 2022 z. 4, s.7–21.

⁴⁸ M. Brzeziński, *Dobry nauczyciel*, dz. cyt., s. 763–764.

jego obniżeniu, zwłaszcza wśród młodych mieszkańców wiosek. Szczególną rolę w „Pobudce” przypisywano edukacji pozaszkolnej – działalności samokształceniowej. Rozalia Morzycka-Brzezińska, autorka książek dla dzieci i młodzieży, przekonywała, że „samouctwo jest niezmiernie ważną rzeczą”⁴⁹, a „zdobycie umiejętności czytania i pisanie jest najpilniejszą i najogólniejszą potrzebą”⁵⁰. W listach od czytelników – samouków podkreślano znaczenie umiejętności dających możliwość rozwoju, uznawano je za „obraz naszego dźwigania się i dążenia do czegoś wyższego”⁵¹. Publicyści zachęcali adolescentów do realizacji procesu samokształcenia w grupie rówieśniczej, co sprzyjało procesom socjalizacji wtórnej. W publicystycznych postulatach „Pobudki” dotyczących samokształcenia mocno podkreślano znaczenie czytelnictwa. Próbowano przekonywać czytelników, w szczególności tych młodych, o wartości umiejętności czytania, która sprzyjała kształtowaniu wiedzy. Dzięki niej możliwe było poznanie dzieł Mickiewicza, Słowackiego i Kraszewskiego, a także książek o historii Polski i powieści historycznych, o których lekturze wspominał korespondent periodyku⁵². Przekonywano, że znajomość literatury pozwala na lepsze zrozumienie wydarzeń historycznych. Kładziono nacisk na znajomość języka polskiego i literatury, twierdzono, że w nich „zaklęty jest duch narodu”⁵³. W ten sposób w publicystycznych postulatach „Pobudki” dotyczących samokształcenia uwzględniano kategorię narodu. Nawiązywano do wartości i znaczenia polskiej literatury, co było jednym z elementów budowania świadomości narodowej. W publicystyce włościańskiej pisano o narodzie⁵⁴, jednak dla mieszkańców wsi na początku XX wie-

---

⁴⁹ R.M.B. [R. Morzycka-Brzezińska], *Wskazówki dla samouków*, „Pobudka”, 1908 nr 6, s. 109–110.

⁵⁰ R.M.B. [R. Morzycka-Brzezińska], *Wskazówki dla samouków. I. Podręczniki do początkowej nauki języka polskiego*, „Pobudka”, 1908 nr 7, s. 126.

⁵¹ M. Maciąg, *Listy czytelników. Jak nauczyłem się czytać?*, „Pobudka”, 1908 nr 1, s. 12.

⁵² Józef S., *Listy czytelników. Wieś Kąty, w powiecie włocławskim, guberni warszawskiej*, „Pobudka”, 1908 nr 4, s. 71.

⁵³ R.M.B. [R. Morzycka-Brzezińska], *Wskazówki dla samouków. II. Piśmiennictwo polskie*, „Pobudka”, 1908 nr 11, s. 208.

⁵⁴ J. Łaszcz, *Razem – naprzód*, dz. cyt., s. 62.

ku, będących w procesie narodotwórczym⁵⁵, nie było to hasło jasno sprecyzowane. Kształtowanie się wśród włościan świadomości narodowej łączyło się z budowaniem poczucia związku z własnym gospodarstwem, „ziemią-ojcowizną”, środowiskiem przyrodniczym, kulturą danego regionu, religią i językiem⁵⁶.

Przemiany społeczno-kulturowe w Królestwie Polskim wiązały się także ze wzrostem znaczenia „więzi stowarzyszeniowych”⁵⁷ mających krótkotrwały, instrumentalny charakter – w koncepcji niemieckiego socjologa Ferdinanda Tönniesa określanych jako *Gesellschaft*. Były one przeciwieństwem więzi wspólnotowych (*Gemeinschaft*), opartych na tradycyjnych, osobistych i bliskich relacjach. W środowisku włościan dominował drugi typ, w prasie widać jednak, że „więzi stowarzyszeniowe”, będące „przejawem nowoczesności”, nabierały coraz większego znaczenia w tej grupie społecznej. Publicyści szczególną rolę w procesach socjalizacji wtórnej przypisywali zaangażowaniu młodych w działalność stowarzyszeniową. Mieczysław Brzeziński porównywał ją ze „szkołą społecznego życia”⁵⁸. W prasie zachęcano do angażowania się w organizowanie grup nieformalnych, których członkowie wymieniali się doświadczeniami i wiedzą, a aktywność w nich służyła „wyrobieniu społecznemu”⁵⁹. Pisano o kursach włościańskich, działaniach kooperatyw i organizacjach samopomocowych. W przypadku adolescentów często zachęcano ich do zaangażowania się w organizację i pracę w ochotniczych strażach ogniowych⁶⁰, których zadaniem była ochrona mienia i życia mieszkańców wsi – co równocześnie stanowiło element wychowania obywatelskiego. Przemilczanym tematem na łamach „Po-

---

⁵⁵ Szerzej na ten temat zob. N. Bończa-Tomaszewski, *Polskojęzyczni*, dz. cyt., s. 92–93, 95.

⁵⁶ J. Molenda, *Chłop – naród – niepodległość. Kształtowanie się postaw narodowych i obywatelskich chłopów w Galicji i Królestwie Polskim w przededniu odrodzenia Polski*, Warszawa 1999, s. 35–36.

⁵⁷ A. Giddens, dz. cyt., s. 207.

⁵⁸ M. Brzeziński, *Co przeszkadza nam pracować gromadnie*, „Pobudka”, 1908 nr 1, s. 5.

⁵⁹ M. Brzeziński, *Jakich ludzi wybierać*, dz. cyt., s. 581–582.

⁶⁰ Władek Pszczeliniak, *Listy Czytelników. Z gminy Pruszkowskiej pod Łaskiem*, „Pobudka”, 1908 nr 8, s. 151.

budki”, a znacząco wpływającym na socjalizację wtórną młodzieży, była jej przynależność do organizacji o charakterze politycznym. Cenzura władz zaborczych ograniczała możliwość publikowania tekstów o tych obszarach działalności adolescentów⁶¹.

W „Pobudce” wskazywano, że skuteczne przeprowadzenie zmian modernizacyjnych było możliwe dzięki zaangażowaniu młodzieży włościańskiej – wiązało się to z uznaniem jej szczególnej roli. Adolescentom przypisywano – zgodnie z ich wiekiem – otwartość na postęp i zmiany. We włościańskim periodyku starano się wskazać ścieżki modernizacji, którymi mogli podążać młodzi innowatorzy. Podkreślano, że w procesach kształtowania się nowoczesnego społeczeństwa włościanie powinni podejmować działania, które włączą tę grupę w szersze procesy. To zaangażowanie się w zmianę miało nastąpić przy jednoczesnym zachowaniu odrębności społeczno-kulturowej włościan. Publicyści „Pobudki” jednogłośnie wypowiedali się o priorytetowej roli edukacji młodego pokolenia, w tym o fachowym przygotowaniu się do obowiązków związanych z prowadzeniem gospodarstwa oraz pracy w życiu codziennym. W procesach socjalizacji podkreślano znaczenie kształtowania postawy obywatelskiej, której przejawem miały być działania na rzecz wspólnoty narodowej, w tym zaangażowanie adolescentów w procesy tworzenia nowoczesnego państwa.

---

⁶¹ Wśród młodych mieszkańców wsi w przededniu I wojny światowej znaczenie miało Junactwo – organizacja zrzeszająca młodzież włościańską i robotniczą, działająca od 1912 r. Zob. G. Simon, *Junactwo. Geneza ruchu wojskowo-niepodległościowego wśród młodzieży wiejskiej i rzemieślniczej w b. zaborze rosyjskim w latach 1912–1918*, Warszawa 1938.

Bibliografia:**Źródła prasowe**

- B.W. „Szkoła dla córek włościańskich w Mirosławicach”. *Pobudka* 42 (1908): 825–826.
- Borkowski, A. „Listy Czytelników. Z Rawy Mazowieckiej”. *Pobudka* 12 (1908): 231.
- Brzeziński, Mieczysław. „Co przeszkadza nam pracować gromadnie”. *Pobudka* 1 (1908): 5.
- Brzeziński, Mieczysław. „Co robić z dziećmi w wieku szkolnym?”. *Pobudka* 2 (1908): 25.
- Brzeziński, Mieczysław. „Dobry nauczyciel – dobra szkoła!”. *Pobudka* 39 (1908): 763–764.
- Brzeziński, Mieczysław. „Gawędy sąsiedzkie”. *Pobudka* 31 (1908): 621; *Pobudka* 43 (1908): 842.
- Brzeziński, Mieczysław. „Jakich ludzi wybierać do instytucji społecznych ludowych?”. *Pobudka* 30 (1908): 581–582.
- Brzeziński, Mieczysław. „Pilnuj, ojczy, syna!”. *Pobudka* 15 (1908): 282
- Brzeziński, Mieczysław. „W walce z pijaństwem”. *Pobudka* 6 (1908): 102.
- Brzeziński, Mieczysław. „Z życia Kurowa”. *Pobudka* 34 (1908): 667.
- Chmielińska, Aniela. „Radosny objaw”. *Pobudka* 45 (1908): 881.
- Dobrek. „Głosy Czytelników. Kto szerzy oświatę, ten najlepiej pracuje dla Ojczyzny”. *Pobudka* 39 (1908): 770.
- I.K. „Listy i głosy Czytelników. Kto powinien nam pomagać?”. *Pobudka* 42 (1908): 830.
- J. „Kursy rolniczo-hodowlane. Wydział kółek i spółek Centralnego Towarzystwa Rolniczego”. *Pobudka* 8 (1908): 143.
- J. „Listy i głosy Czytelników. Spod Krasnegostawu w lubelskim”. *Pobudka* 45 (1908): 889.
- Łaszcz, Jan. „Razem – naprzód (głos z ludu)”. *Pobudka* 4 (1908): 62.
- Łaszcz, Jan. „W oświacie i pracy rozumnej nasze zbawienie”. *Pobudka* 46 (1908): 901–902.
- M.K. „Wycieczka gospodyń wiejskich do Warszawy”. *Pobudka* 26 (1908): 507.

- Maciąg, Michał. „Listy czytelników: Jak nauczyłem się czytać”. *Pobudka* 1 (1908): 11–12.
- Mikuliński, Aleksander. „Choćbyś znalazł – rachuj zaraz”. *Pobudka* 26 (1908): 506–507.
- Młody przyjaciel oświaty A. „Listy Czytelników. Spod Mirosławiec w Kutnowskim”. *Pobudka* 28 (1908): 551.
- R.M.B. [Rozalia Morzycka-Brzezińska]. „O łączności, czyli solidarności”. *Pobudka* 38 (1908): 742–743.
- R.M.B. [Rozalia Morzycka-Brzezińska]. „Wskazówki dla samouków. I. Podręczniki do początkowej nauki języka polskiego”. *Pobudka* 7 (1908): 126.
- R.M.B. [Rozalia Morzycka-Brzezińska]. „Wskazówki dla samouków. II. Piśmiennictwo polskie”. *Pobudka* 11 (1908): 208.
- R.M.B. [Rozalia Morzycka-Brzezińska]. „Wskazówki dla samouków”. *Pobudka* 6 (1908): 109–110.
- S., Józef. „Listy czytelników. Wieś Kąty, w powiecie włocławskim, guberni warszawskiej”. *Pobudka* 4 (1908): 71.
- Strokowa, Jadwiga. „Co czynić?”. *Pobudka* 2 (1908): 21.
- Toporek, Maciej. „Wycieczka do Kruszynka”. *Pobudka* 45 (1908): 884–885.
- Władek Pszczeliniak. „Listy Czytelników. Z gminy Pruszkowskiej pod Łaskiem”. *Pobudka* 8 (1908): 151.
- Włodkówna, Bronisława. „Rodzinny dom”. *Pobudka* 50 (1908): 984–985.
- Żak, Piotr. „Listy czytelników. Spod Urzędowa w gub. lubelskiej”. *Pobudka* 2 (1908): 32.

Opracowania

- Bibliografia historii Polski XIX i XX wieku*, red. Stefania Sokołowska, Irmina Ossowska, t. 3: 1865–1918, v. 1. Warszawa: DiG, 2000.
- Bołdyrew, Aneta. „Nowoczesność, edukacja, młode pokolenie w perspektywie badań historyczno-pedagogicznych”. *Wychowanie w Rodzinie* 2 (2019): 66.
- Bołdyrew, Aneta, Renata Bednarz-Grzybek. „Prasa katolicka w Królestwie Polskim w latach 1905–1914 wobec idei nowoczesnej oświaty i obywatelstwa”. *Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne* 118 (2022): 19–44.
- Bołdyrew, Aneta, Joanna Falkowska. „Koncepcje nowoczesnego wychowania społeczno-moralnego w Królestwie Polskim na przełomie XIX i XX wieku”. *Lubelski Rocznik Pedagogiczny* 4 (2022): 7–21.

- Bołdyrew, Aneta, Agnieszka Wałęga. „Edukacja zawodowa młodzieży a wyzwania modernizacyjne w dyskursie prasowym w Królestwie Polskim w latach 1905–1918”. *Kwartalnik Pedagogiczny* 67 (2022): 35–54.
- Bończa-Tomaszewski, Nikodem. „Polskojęzyczni chłopci? Podstawowe problemy nowoczesnej historii chłopów polskich”. *Kwartalnik Historyczny* 2 (2005): 92–93.
- Chwalba, Andrzej. *Historia Polski 1795–1918*. Kraków: Wydawnictwo Literackie, 2000.
- Giddens, Anthony. *Socjologia*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2012.
- Janczak, Julian K. „Struktura społeczna wsi w Królestwie Polskim”. *Acta Universitatis Lodzianensis. Folia Historica* 45 (1992): 35.
- Kizwalter, Tomasz. *Historia powszechna wiek XIX*. Warszawa: Wydawnictwo „Trio”, 2007.
- Kmieciak, Zenon. „Czasopiśmiennictwo ludowe w Królestwie Polskim (1866–1914)”. *Rocznik Historii Czasopiśmiennictwa Polskiego* 2–3 (1975): 144–274.
- Krakowiak, Małgorzata. „Wychowanie w rodzinie włościańskiej w świetle listów czytelników »Zorzy« (1905–1918)”. *Wychowanie w Rodzinie* 2 (2021): 13–24.
- Mędrzecki, Włodzimierz. *Młodzież wiejska na ziemiach Polski centralnej 1864–1939. Procesy socjalizacji*. Warszawa: Wydawnictwo DiG, 2002.
- Molenda, Jan. *Chłop – naród – niepodległość. Kształtowanie się postaw narodowych i obywatelskich chłopów w Galicji i Królestwie Polskim w przededniu odrodzenia Polski*. Warszawa: Wydawnictwo Nerition, 1999.
- Napiórkowski, Marcin. *Nawyki. W: Modi memorandi. Leksykon kultury pamięci*, red. Magdalena Saryusz-Wolska, Robert Traba. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar, 2014.
- Simon, Gustaw. *Junactwo. Geneza ruchu wojskowo-niepodległościowego wśród młodzieży wiejskiej i rzemieślniczej w b. zaborze rosyjskim w latach 1912–1918*. Warszawa: Nasza Drukarnia, 1938.
- Szlendak, Tomasz. *Socjologia edukacji. Ewolucja, historia, zróżnicowanie*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2012.
- Sztompka, Piotr. *Socjologia. Analiza społeczeństwa*. Kraków: Wydawnictwo Znak, 2012.